

ALEKSANDRA SILEŃSKA, KAMILA SZPUNAR



PRZEMOC I AGRESJA U DZIECI I MŁODZIEŻY. O JĘZYKU AGRESJI

ABSTRACT. Aleksandra Sileńska, Kamila Szpunar, *Przemoc i agresja u dzieci i młodzieży. O języku agresji* [Violence and aggression in children and youth. About the language of aggression] edited by M. Obrębska, L. Bakiera, „Człowiek i Społeczeństwo” vol. L: *Psychologiczne konteksty komunikacji interpersonalnej* [Psychological contexts of interpersonal communication], Poznań 2020, pp. 101–116, Adam Mickiewicz University. ISSN 0239-3271, <https://doi.org/10.14746/cis.2020.50.7>.

Aggression is defined as the intentional action which causes pain and injury. The actions of an aggressive nature are designed to cause physical or mental harm to another person (Aronson, Wilson, & Akert, 1997). In contrast, violence is defined as an intentional action that goes beyond social norms and causes mental or physical pain (Pospiszył, 1999). The article is concentrated on aggressive and violent language among children and adolescents. The term of “language of aggression” has not been precisely defined yet. The language of aggression occurs the most when negative emotions and intentions are involved in the communication (Majchrzyk, 2002). The language of aggression is not only about using specific bad words but also about the way we speak. The article presents an overview of Polish and foreign literature concerning the issue of the language of aggression in children and adolescents. It shows why do teenagers and children use aggressive language, how is defined term of “aggressive language” and what specialists can do to prevent such kind of problem.

Keywords: aggressive language, children, adolescents

Aleksandra Sileńska, Uniwersytet Szczeciński, Instytut Psychologii, ul. Krakowska 69, 71-017 Szczecin, silenska.a@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3169-8467>.

Kamila Szpunar, Uniwersytet Szczeciński, Instytut Psychologii, ul. Krakowska 69, 71-017 Szczecin, kamilaszpunar@wp.pl, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1817-9902>.

Wprowadzenie

Wielowymiarowość zjawisk agresji i przemocy daje szerokie pole do rozważań. Ich celem jest pogłębienie wiedzy na wskazany temat, a także znalezienie nowych oraz ulepszenie istniejących metod prewencji i wsparcia. Niewątpliwie powszechność omawianych zagadnień nasuwa wątpliwości co do możliwości wyłonienia innowacyjnej wiedzy. Jednak pojawianie się kolejnych form przemocy i idące za nimi zmiany w systemie prawnym są wystarczającymi argumentami, które przemawiają za zasadnością dalszej eksploracji. W niniejszym artykule dokonamy zestawienia zauważanych wśród dzieci i młodzieży rodzajów agresji i przemocy oraz przeanalizujemy częstotliwość występowania tych zjawisk w różnych krajach. Dokonując przeglądu badań polskich i zagranicznych, szczególną uwagę poświęcimy językowi agresji stosowanemu zarówno przez sprawców, jak i ofiary przemocy. Celem artykułu jest próba zdefiniowania pojęcia języka agresji na podstawie konkretnych przykładów oraz wyodrębnienie funkcji, jakie może on spełniać w relacjach społecznych.

Charakterystyka agresji i przemocy u dzieci i młodzieży

Granica znaczeniowa między pojęciami agresji i przemocy nie jest wyraźna. Biorąc pod uwagę definicje, podstawowa różnica między nimi dotyczy równowagi stron uczestniczących w sytuacji agresji lub przemocy. Agresja określana jest jako forma zachowania ukierunkowana na wyrządzenie szkody lub spowodowanie obrażeń innej żywej istoty (Krahé, 2005). Zachowania agresywne są intencjonalne, a ich celem jest wyrządzenie krzywdy lub spowodowanie cierpienia drugiej osoby (Aronson, Wilson i Akert, 1997). Przemoc to również działanie umyślne, ukierunkowane na naruszenie praw i dóbr osobistych, a co za tym idzie – przyczyniające się do szkody i cierpienia człowieka. Jednak w przypadku agresji siła stron jest zrównoważona, a gdy dochodzi do przemocy – przewagę zawsze ma sprawca (Pospiszyl, 1999). W praktyce pojęcia te stosowane są zamiennie, co może być wynikiem braku wiedzy na temat różnic znaczeniowych lub trudności w jednoznacznym zakwalifikowaniu określonych zachowań.

Typologia form przemocy wskazuje na występowanie przemocy fizycznej, psychicznej, ekonomicznej, seksualnej i zaniedbania. Dostępne charakterystyki

poszczególnych form przemocy stanowią niezwykle cenne narzędzie do diagnozy tego zjawiska w różnych środowiskach. Trzonem licznych kampanii profilaktycznych jest informowanie społeczeństwa o tym, jakie konkretne zachowania należą do przemocowych. Mimo to praktyka zawodowa wciąż pokazuje, że świadomość społeczna dotycząca zagadnienia przemocy nie jest zadowalająca.

Dobitnie świadczą o tym dane statystyczne dotyczące skali opisywanych zjawisk. Tym, co wciąż wywołuje żywe reakcje, jest niewątpliwie stosowanie przemocy wobec najmłodszych. Temat ten rodzi poczucie wewnętrznej niezgody głównie ze względu na mniejsze możliwości obrony, a nierzadko całkowitą bezradność dzieci wobec siły dorosłych sprawców. Tymczasem na podstawie wyników projektu badawczego „Ogólnopolska diagnoza problemu przemocy wobec dzieci” przeprowadzonego w 2012 r. oszacowano, że co 10. dziecko w naszym kraju jest multiofiarą i w swoim życiu doświadczyło przynajmniej sześciu form przemocy (Makaruk, 2013). Ponowna diagnoza problemu przeprowadzona przez Fundację Dajemy Dzieciom Siłę w 2018 r. wykazała m.in., że 7 na 10 dzieci doświadczyło w swoim życiu przemocy. Spośród 1115 badanych 41% było ofiarą przemocy domowej. Z kolei krzywdy ze strony rówieśników w formie przemocy fizycznej doznało 42% badanych, 29% – przemocy psychicznej, a znęcania się – 14% (Włodarczyk, Makaruk, Michalski i Sajkowska, 2018). Co więcej, twórcy diagnozy zwrócili szczególną uwagę na konsekwencje doświadczenia przemocy wśród adolescentów między 11. a 17. rokiem życia, pokazując, że dzieci doświadczające przemocy domowej lub rówieśniczej trzykrotnie częściej się okaleczały. Natomiast te, które zaznały krzywdy ze strony rówieśników, siedmiokrotnie częściej podejmowały próbę samobójczą (Włodarczyk i in., 2018).

Diagnostując przemoc wobec dzieci, wyróżniamy trzy poziomy krzywdzenia (Mellibruda, 2009). Pierwszy z nich – najbardziej niebezpieczny i wymagający natychmiastowej interwencji odpowiednich służb – to maltretowanie, znęcanie, gwałcenie. Drugi poziom to tzw. zwyczajne krzywdzenie, które obejmuje okazywanie braku zainteresowania dziećmi, poniżanie, ośmieszanie oraz stosowanie brutalnych kar. Źródeł tego typu zachowań wśród sprawców upatruje się w braku pozytywnych wzorców oraz umiejętności pozwalających konstruktywnie radzić sobie z negatywnymi emocjami. Trzeci poziom obejmuje sytuacyjne zadawanie bólu i cierpienia, co najczęściej charakteryzuje osoby mające przedmiotowe podejście do dzieci. Z psychologicznego punktu widzenia, bez względu na rodzaj krzywdy, jakiej doświadcza dziecko, jego możliwości wyjścia z tej sytuacji są ograniczone. Przyczynami są strach przed konsekwencjami ujawnienia przemocy, wstyd oraz przeświadczenie

o osamotnieniu i braku w otoczeniu dziecka osoby godnej zaufania (Michalska i Jaszczak-Kuźmińska, 2014). Dlatego też nie samo cierpienie odczuwane w toku trwania przemocy jest dla dziecka najtrudniejsze, lecz niemożność jego wyrażenia. Ponadto efekt, jaki wyrzuci na dziecku stosowana przemoc, zależy od interpretacji zdarzenia przez ofiarę. Małe dzieci mają mniejszą zdolność rozumienia zdarzeń, dlatego są najbardziej narażone na ujemne skutki przemocy. W następstwie doznawanej krzywdy proces nadawania znaczeń ulega wypaczeniu i wnioski, jakie wyciąga z nich dziecko, są często nieprawidłowe. Dodatkowo dzieci posługują się prymitywnymi mechanizmami obronnymi w celu radzenia sobie z konsekwencjami agresji i/lub przemocy, co może mieć negatywny wpływ na rozwój ich osobowości (Miller, 2007).

Przyczyny stosowania przemocy i agresji u dzieci i młodzieży

Zjawiskiem rodzącym największy niepokój w ostatnich latach jest wzrost zachowań agresywnych i przemocowych wśród dzieci i nastolatków. Statystyki dotyczące przemocy rówieśniczej jednoznacznie wskazują, że skala tego zjawiska rośnie i przybiera coraz to nowe formy. Według diagnozy Fundacji Dzieci Niczyje z 2012 r., stworzonej na podstawie badań reprezentatywnej grupy 1005 dzieci, 28% ankietowanych było ofiarą przemocy psychicznej, a 41% doświadczyło przemocy fizycznej ze strony swoich kolegów lub koleżanek. Sprawcami przemocy byli głównie chłopcy, którzy częściej stosowali przemoc fizyczną (71%) niż psychiczną (55%). U dziewcząt rozkład wyników wskazuje odwrotną tendencję – częściej stosowały przemoc psychiczną (41%) niż fizyczną (27%) (Włodarczyk, 2013).

Z punktu widzenia psychologii rozwoju człowieka agresja ma charakter normatywny dla wieku, co oznacza, że jej przejawy w pewnym zakresie są zjawiskiem naturalnym na każdym etapie życia (Krahé, 2005). Obserwując zachowania dzieci, od najwcześniejszych lat można zaobserwować stopień ukierunkowania, intencjonalności zachowań agresywnych oraz różne przyczyny ich podejmowania (Brzezińska i Hornowska, 2004). W okresie niemowlęcym agresja ma charakter nieukierunkowany i spontaniczny, a jej źródeł można upatrywać w odczuwanym przez dziecko uczuciu dyskomfortu lub braku zaspokojenia potrzeb (Harwas-Napierała i Trempała, 2011). Między pierwszym a drugim rokiem życia zachowania agresywne cechują się impulsywnością, mają charakter krótkotrwały, a ich celem jest osiągnięcie konkretnego celu, np. odebranie zabawki. Podstawową przyczyną ich wystąpienia jest pojawienie się przeszkody w realizowaniu dążeń

dziecka. Wiek przekory przypadający na okres między drugim a czwartym rokiem życia jest związany z rozwojem agresji instrumentalnej, zwłaszcza w relacji dziecko–dorosły. Chcąc osiągnąć określony cel, dzieci „testują” swoich opiekunów poprzez podejmowanie działań opartych na obrażaniu się, krzyku, a czasami nawet agresji fizycznej. Inicjowana przez nie w tym okresie próba sił bywa bardzo trudnym momentem w życiu rodziców. Spektakularne sceny agresji werbalnej i ataków hysterii są dla nich niekomfortowe i wstydlive, zwłaszcza jeśli odbywają się w miejscu publicznym. Opanowanie, zachowanie spokoju i konsekwencji przez rodziców to niełatwy, choć najbardziej właściwy sposób na przejście przez ten trudny czas i osiągnięcie sukcesu wychowawczego. Dzieci w wieku szkolnym częściej zaczynają przejawiać agresję wobec rówieśników, zarówno o charakterze pośrednim, jak i bezpośrednim. Działania agresywne nierzadko mają charakter świadomy i odwetowy. Dziewczęta są bardziej skłonne do stosowania agresji relacyjnej i werbalnej, opierającej się na wykluczaniu z towarzystwa, rozsiewaniu plotek czy obrażaniu. Chłopcy częściej stosują agresję fizyczną (Harwas-Napierała i Trempała, 2011).

Powyższa charakterystyka wyraźnie wskazuje, że agresja jest zjawiskiem naturalnym w toku rozwoju człowieka. Każdy etap życia charakteryzuje się występowaniem różnych jej form, wynikających z odmiennych funkcji, jakie pełnią. Poziom zachowań agresywnych powinien spadać wraz z wiekiem na skutek zwiększającej się świadomości dziecka i rozwijania kompetencji społecznych. Jednak u pewnej części dzieci tendencje są zupełnie odwrotne, a poziom agresji w ich zachowaniu stale się nasila i przyjmuje coraz bardziej złożone formy (Goetz, 2014).

Rodzaje oraz częstotliwość podejmowanych przez dzieci zachowań agresywnych i przemocowych zależą od wielu czynników (Brożek, 2004). Zuzanna Brożek, pisząc o kształtowaniu się mechanizmów samokontroli u dzieci, a także kształtowaniu empatii, zwraca szczególną uwagę na styl wychowania dominujący w danym systemie rodzinnym. Badacze zajmujący się problematyką agresji i przemocy rówieśniczej wskazują, że źródeł tego zjawiska można upatrywać w stosowaniu metod wychowawczych opartych na sile, braku bliskich więzi, ciepła i zainteresowania ze strony dorosłych, lekceważeniu potrzeb i uczuć dziecka, negatywnym nastawieniu wobec niego, a także zbyt pobłażliwym stosunku do przejawów agresji u ich podopiecznych (Olweus, 2007). Wczesne badania Davida P. Farringtona (1989) przeprowadzone na grupie londyńczyków pod koniec lat 80. wykazały, że głównymi predyktorami pojawiania się zachowań agresywnych w okresie adolescencji i dorosłości są problemy występujące we wczesnych latach

życia, takie jak: niski status ekonomiczny, występowanie przestępczości w rodzinie, niepowodzenia szkolne, zachowania antyspołeczne oraz zespół nadpobudliwości z deficytami uwagi. W toku badań lista czynników sprzyjających utrwalaniu zachowań agresywnych od najmłodszych lat była stale rozwijana – jednak najważniejszą rolę przypisuje się środowisku rodzinnemu, z którego dziecko czerpie podstawowe wzorce zachowań i buduje swój system zasad oraz wartości.

Statystyki dotyczące sprawców pokazują, że wielu z nich doświadczyło przemocy ze strony rodziców. Przykładem są badania longitudinalne przeprowadzone w Szwecji w grupie 82 mężczyzn i 87 kobiet (Klinterberg, 1996). Pomiar początkowy przeprowadzono w okresie ich adolescencji między 11. a 14. rokiem życia, a następnie po ukończeniu 36 lat. Wyniki wskazały, że osoby, które osiągnęły wysoki poziom wiktyimizacji w okresie dzieciństwa, przejawiały przemoc w dorosłości i uzyskały również wyższe wyniki w Skali Psychopatii (PCL). Wzorce zachowań agresywnych, które ujawniły się we wczesnym wieku, w zdecydowanej większości przypadków utrzymały się również w późniejszych latach. Inne badania, Gayly Margolin i Elany B. Gordis (2000, 2004), wykazały, że efekty stosowania przemocy wobec dzieci zależą od tego, na jakim etapie rozwoju doświadczyły takich zachowań. Rzutuje to bowiem na ich dojrzewanie i możliwości sprostania wyzwaniom rozwojowym. Dziecko będące ofiarą lub świadkiem przemocy może borykać się zarówno z krótko-, jak i długofalowymi jej skutkami. Jednym z oddalonych w czasie efektów jest m.in. nieradzenie sobie z agresją, które stanowi początek drogi do stania się sprawcą przemocy.

Doświadczenie przemocy i agresji w dzieciństwie jest niewątpliwie istotnym czynnikiem sprzyjającym podejmowaniu podobnych zachowań w późniejszych latach życia. Choć charakterystyki sprawców przemocy wskazują na ważną rolę również innych czynników, np. indywidualnych czy wpływów psychologicznych, to jednak atmosfera towarzysząca procesowi socjalizacji w rodzinie jest znacząca (Rode, 2010). Warto również podkreślić, że jedną z przyczyn przemocy i agresji rówieśniczej jest trudna sytuacja w domu młodocianego. Kim Zarzour (2006) zwraca uwagę na inny sposób odczytywania sygnałów płynących z otoczenia przez młodego sprawcę przemocy szkolnej, który równocześnie pełni rolę ofiary przemocy domowej. Życie w ciągłym napięciu i oczekiwaniu na niespodziewany atak ze strony otoczenia może wykształcić w nim postawę „nadczyjności”. Nierzadko uruchamia to proces samonapędzającej się wrogości. Młody agresor, reagując nieadekwatnie na niektóre sytuacje, przejawia zachowania agresywne, narażając się na nieprzychylny stosunek innych i konieczność

poniesienia konsekwencji. Te z kolei wywołują w nim poczucie wewnętrznej niezgody i utwierdzają w przekonaniu, że świat jest niesprawiedliwy, co z kolei podsyca jego wrogość wobec środowiska. Badania prezentowane przez L. Rowella Huesmanna, Leonarda D. Erona i Erica F. Dubowa (2002) ze Stanów Zjednoczonych wskazują, że dzieci agresywne odznaczają się niższym poziomem inteligencji niż dzieci nieagresywne, a także mniejszymi umiejętnościami okazywania skruchy, mają rodziców wierzących w skuteczność kar i częściej są przez nich odrzucane, są również mniej popularne wśród rówieśników. Towarzyszące młodym agresorom poczucie osamotnienia skłania ich do poszukiwania osób podobnych do nich. To z kolei sprzyja podtrzymywaniu nieprawidłowych wzorców zachowań, a nierzadko również ich eskalacji i ewolucji w coraz bardziej złożone formy.

Agresja werbalna i język agresji – sposoby definiowania

W literaturze częściej podejmuje się temat agresji werbalnej, która w porównaniu z pojęciem języka agresji jest konstruktem bardziej ogólnym i definitywnie szerszym. Przez agresję werbalną najczęściej rozumiemy reakcję słowną, której głównym celem jest zranienie i wyrządzenie krzywdy odbiorcy (Pietrzak, 2000). Bosh (2004) wskazuje, że jeśli po usłyszeniu czyjejś wypowiedzi czujemy się sfrustrowani, wystraszeni, upokorzeni lub smutni, to oznacza, że prawdopodobnie doświadczyliśmy agresji werbalnej. Ważna jest tu rola intencji adresata wypowiedzi, która przez ofiarę agresji słownej odczytywana jest jako próba zranienia jej i obrazy.

Różyło (2012) wyróżnia cztery typy omawianego pojęcia:

1. agresja werbalna w postaci wypowiedzi, w której występują wyrazy niecenzuralne, skierowane bezpośrednio w celu obrazy odbiorcy;
2. agresja werbalna w postaci wypowiedzi, w której nie występują wyrazy niecenzuralne, pośrednio mająca na celu obrażenie odbiorcy;
3. agresja werbalna w postaci wypowiedzi, w której nie dominuje intencja zranienia odbiorcy, ale adresat używa słów powszechnie uznawanych za obraźliwe, przez co może urazić osoby z otoczenia;
4. agresja werbalna w formie wypowiedzi, której adresat nie ma intencji zranienia, nie używa również słów niecenzuralnych, ale forma wypowiedzi może być uznana przez otoczenie jako obraźliwa.

Zdaniem Marii Peisert (2004), zachowania agresywne mają charakter wrodzony i zgodnie z tym, co wspomniano wcześniej, stanowią naturalny element postępowania każdego z nas. Jednak formy tych zachowań,

np. w postaci agresji słownej, są wyuczone i wchodzą w skład kompetencji kulturowo-językowych danej społeczności. Sposób ich przejawiania w zachowaniu zależy od wzorców, z jakimi jednostka miała styczność od najwcześniejszych lat życia. Z czasem jej własne doświadczenia skłaniają ją do utrwalania tych zachowań, które okazały się skuteczne i przyniosły pozytywne rezultaty.

Warto zwrócić uwagę, że przejawianie agresji werbalnej w zachowaniu często postrzegane jest w naszej kulturze jako zasób. Jednostka wyrażająca agresję w mowie może być odbierana przez otoczenie jako przebojowa, pewna siebie, charakteryzująca się umiejętnością ostrego ripostowania. Takie zachowania, obserwowane również u osób publicznych, służą upowszechnianiu podobnych postaw, głównie ze względu na ich konotację z siłą i prestiżem.

Przyglądając się danym z badań prowadzonych w Polsce i za granicą na temat agresji i przemocy rówieśniczej, należy zauważyć, że agresja werbalna zajmuje pierwsze miejsce wśród najczęściej doświadczanych zachowań. Dane z 2011 r. zgromadzone w ramach programu „Szkoła bez przemocy” pokazują, że 63% dzieci zostało przynajmniej raz obrażonych, wyśmianych lub przezwananych. Ofiarami agresji werbalnej byli częściej chłopcy (43%) niż dziewczęta (35%). Dokonując porównania skali doświadczanej agresji słownej wśród uczniów między IV klasą podstawową a III klasą ponadgimnazjalną, widać nieznaczny wzrost tego zjawiska – w 2006 r. wynosił 44%, a w 2011 – 48%. W dalszym ciągu jednak omawiany rodzaj agresji był wskazywany przez respondentów jako najczęściej występujący (Komendant-Brodowska, Baczko-Dombi i Giza-Poleszczuk, 2011).

O agresji słownej wśród najmłodszych często mówi się również w kontekście zjawiska dręczenia szkolnego (*bullying*). Agresja słowna jest jednym z elementów dręczycielstwa. Badania międzynarodowe HBSC przeprowadzone w latach 2009-2010 pokazały, że na tle 38 krajów zjawisko to jest w Polsce dość nasilone. Gdy wzięto pod uwagę odsetek chłopców w wieku 11, 13 i 15 lat, którzy byli ofiarami dręczenia, nasze państwo znalazło się na 15. miejscu. W przypadku dziewcząt z tych samych grup wiekowych – na miejscu 24. (Currie i in., 2012).

Co więcej, badania przeprowadzone wśród polskich dzieci w 2011 r. pokazują, że poziom agresji werbalnej zmniejsza się wraz z wiekiem. Według Agaty Komendant-Brodowskiej (2014), agresja werbalna stanowi najczęściej występującą wśród dzieci i młodzieży formę przemocy. Na drugim miejscu jest agresja relacyjna, a nadużywanie siły fizycznej znajduje się na miejscu trzecim. Agresji słownej doświadczyło 72% uczniów klas podstawowych,

wśród gimnazjalistów odsetek wynosił już 66%, a w szkołach ponadgimnazjalnych – 53%.

Język agresji jest tematem rzadziej podejmowanym w literaturze, choć wiedza na temat agresji werbalnej jest nierozzerwalnie związana z omawianym pojęciem. Język agresji wywodzi się bowiem z agresji słownej i stanowi narzędzie do jej wyrażania. Zdzisław Majchrzyk (2002), definiując język agresji, wskazuje, że występuje on wówczas, gdy określonemu komunikatowi towarzyszą negatywne emocje i intencje. O mowie agresji nie świadczą więc wypowiedziane słowa, lecz sposób, w jaki zostały wykorzystane. To doskonale pokrywa się z prezentowaną wcześniej typologią agresji werbalnej, w której wyróżniono również wypowiedzi odczytywane jako obraźliwe mimo niezawierania słów niecenzuralnych. Potwierdza to także prototypowy model wypowiedzi agresywnych, który zwraca szczególną uwagę na ich interakcyjno-interpersonalny charakter (Peisert, 2004). Sposób zachowania i reakcja osoby atakowanej – odbiorcy komunikatu, stymuluje dalsze działania agresora – nadawcy komunikatu, nawet gdy odbiorca w odpowiedzi na atak zachowuje milczenie bądź nie reaguje (Taras, 2013). Ofiara w odpowiedzi na agresywny komunikat może odpowiedzieć atakiem, stając się tym samym sprawcą agresji.

W piśmiennictwie podejmującym omawianą tematykę wyróżnia się trzy główne rodzaje środków agresji językowej: agresję manipulacyjną (o charakterze instrumentalnym, związaną z określoną ideologią, np. stygmatyzowanie czy etykietowanie), agresję eksplicytną (najbardziej bezpośrednią i spontaniczną formę agresji słownej) oraz agresję implicytną (wyrażającą negatywne emocje w sposób pośredni, zamaskowany) (Gajda, 2002).

Źródła występowania i funkcje języka agresji u dzieci i młodzieży

Istnieje wiele przyczyn używania języka agresji przez dzieci i młodzież. Tym, co zachęca najmłodszych do przejawiania agresji w języku, są niewątpliwie wzorce komunikacji wynoszone z domu rodzinnego, kojarzenie tego typu wypowiedzi z siłą i dominacją, a także powszechność języka agresji w dyskursie publicznym.

Analizując wyniki badań dotyczących źródeł stosowanego przez dzieci i młodzież języka agresji, należy zauważyć, że na pierwszym planie zawsze znajduje się środowisko rodzinne. Podobnie jak w przypadku przemocy i agresji wśród rówieśników agresja werbalna jest najczęściej pojawiającą się formą zachowania agresywnego w relacji rodzic–dziecko (Watson, Fischer

i Smith, 2004). Według amerykańskich badań 63% rodziców przejawia agresję słowną wobec swoich niepełnoletnich dzieci, m.in. przekleństwa oraz obrażanie. Stosowanie agresji werbalnej przez opiekunów miało silny związek z występującymi u ich dzieci problemami z agresją, przestępczością oraz nawiązywaniem relacji interpersonalnych (Vissing, Straus, Gelles i Harrop, 1991). Podobne wyniki prezentowała Eileen Spillane-Grieco (2007), porównując doświadczenia adolescentów skazanych za przestępstwa i tych, którzy dotąd nie byli karani. Nastolatkwowie z wyrokiem wskazywali na znacząco wyższy poziom stosowania przez ich rodziców języka agresji zarówno wobec nich, jak i wobec siebie nawzajem.

Przejawianiu przez dzieci różnych form zachowań agresywnych, w tym werbalnych, sprzyjają również inne czynniki. Przykładowo, badania Thomasa J. Dishiona i Roberta J. McMahona (1998) wskazują na ważną rolę uwagi, jaką rodzice poświęcają swoim dzieciom w trakcie ich dojrzewania. Młodzi, którzy doświadczali większego zainteresowania ze strony opiekunów, przejawiali mniej zachowań agresywnych w adolescencji. Dopełnieniem tego wniosku mogą być badania Zipory Shechtman (2009), która zwraca uwagę, że dzieci podejmujące zachowania agresywne charakteryzują się brakiem empatii, problemami w konkretyzowaniu problemów i z samokontrolą, a także deficytami werbalnymi. Ograniczenia we wskazanych obszarach u dzieci i adolescentów nierzadko są wynikiem zaniedbania rodziców od najwcześniejszych lat życia. Autorka podkreśla, że jedną z podstawowych przyczyn agresji werbalnej u dzieci są niskie umiejętności językowe, które skutecznie utrudniają proces socjalizacji. Dziecko nie rozumie w pełni płynących do niego informacji, a co więcej – nie jest w stanie określić swoich stanów emocjonalnych, nazwać uczuć i spostrzeżeń. Brak umiejętności skutecznego rozładowywania napięcia skłania do podejmowania działań agresywnych, które mają przynieść natychmiastową ulgę.

Kiedy dzieci już zaczną stosować język agresji, ważną rolę odgrywają doświadczenia zdobywane w toku tych zachowań. Mowa nienawiści adresowana do rówieśników i/lub dorosłych może przynosić im korzyści wynikające z funkcji, jaką pełni. To z kolei będzie zachęcało ich do podejmowania tego typu działań w przyszłości.

Anetta Pereświet-Sołtan (2013) wskazuje na podstawowe mechanizmy wyjaśniające przyczyny stosowania języka agresji. Pierwszą ważną funkcją jest budowanie poczucia przynależności i identyfikacji z grupą. Przejawianie agresji w wypowiedziach powoduje, że jednostki mogą poczuć się członkami jednej zbiorowości, a język, jakim się posługują, pozwala im na wyodrębnienie siebie na tle innych. Zjawisko to jest nierozzerwalnie

związane z pojęciem kategoryzacji społecznej Tajfela i podziałem na „my” i „oni” (Aronson i in., 1997). Biorąc pod uwagę mocną konotację agresji z siłą, łatwo wyjaśnić przyczyny jej stosowania wśród dzieci. Dzięki wypowiedziom, które jawnie godzą w dobre imię drugiej osoby, daje się wyraz swojej pozornej przewadze, co w środowisku najmłodszych jest bardzo ważne. Opisywana funkcja nierzadko popycha dzieci do agresji relacyjnej, która w dużej mierze bazuje na mowie agresji. Dobrym tego przykładem jest poniżej zaprezentowany fragment wypowiedzi z filmu nagranych w czasie zajęć w jednej ze szczecińskich świetlic środowiskowych. W nagraniu zarejestrowano zachowanie dzieci w czasie zabawy integracyjnej w kręgu. Uczestnicy, przekazując sobie maskotkę, mieli za zadanie przedstawić się i powiedzieć coś o sobie. Marta, jedna z wychowanek świetlicy, ze względu na hiszpańskie pochodzenie ma ciemną karnację skóry. Jej koledzy, Mateusz i Paweł, bardzo często w czasie zabawy czynili z tego podstawę swoich żartów i nieprzychylnych komentarzy.

WYCHOWAWCZYNI: Okej, dobra, teraz [maskotka] wędruje dalej. Ania, daj jeszcze komuś, kto jeszcze nie miał, bo jeszcze trzy osoby zostały: Sabina, Marta i...

MATEUSZ: Nie dawaj Marcie!

Siedzący obok Mateusza PAWEŁ: Daj Sabinie!

MATEUSZ, zwracając się do Pawła: Nazywa się Marta. Ma taką twarz, a nie inną... (*śmiech obu chłopców*)

Chłopcy, chcąc wyróżnić się spośród grupy, starali się zdobyć swoją pozycję, wyśmiewając jedną z koleżanek. Wskazana sytuacja była jednym z wielu momentów uchwyconych na nagraniu, w którym dało się zauważyć koalicję między chłopcami. Wychowankowie niejednokrotnie obrażali innych uczestników zabawy, naśmiewając się z nich lub ich przedrzeźniając, co podkreślało jednocześnie ich poczucie odrębności i wyższości wobec rówieśników.

Kolejną funkcją jest polepszenie samopoczucia nadawcy komunikatów. Wypowiedzi agresywne nierzadko stosowane są w celu obrony własnych przekonań i ukazania przeciwników innego stanowiska w gorszym świetle. Lekceważenie czy wyśmiewanie innych przynosi jednostce profity w postaci większego poczucia kontroli nad sytuacją, podwyższenia własnego statusu czy też – co przytaczano już wielokrotnie – zwiększonego poczucia siły (Pereświat-Sołtan, 2013).

Język agresji może również służyć jako broń wykorzystywana w obronie wartości. Godzenie w system przekonań jednostki na ogół wywołuje poczucie wewnętrznego sprzeciwu, a niekiedy automatycznie skłania nas

do kontrataku z użyciem agresywnych wypowiedzi. Takie zachowania można zaobserwować, analizując interakcje najmłodszych, zwłaszcza w czasie kłótni. Dzieci, chcąc zranić, sprowokować drugą osobę, zaczynają np. wypowiadać się w sposób prześmiewczy lub wulgarny na temat członków jej rodziny. Słowne atakowanie osób najbliższych bardzo często wyzwała agresję u odbiorcy, dzięki czemu nadawca wypowiedzi ma poczucie skuteczności swoich działań. Takie zachowania na ogół stanowią próbę sił i zaprzeczają szansę na wzajemne zrozumienie (Pereświat-Sołtan, 2013).

W niektórych sytuacjach używanie języka agresji jest uznawane za sposób uzasadnienia wyrządzonej krzywdy. Charakteryzuje to zwłaszcza osoby, które mają trudność w przyznaniu się do błędu. W przypadku dzieci może to być również związane z ograniczoną samoświadomością lub trudnością panowania nad negatywnymi emocjami. Pereświat-Sołtan (2013) wiąże tę funkcję języka agresji z teorią dysonansu poznawczego. Jednym ze sposobów radzenia sobie z uczuciem dyskomfortu, powstałym na skutek niezgodności dwóch elementów poznawczych, jest dołączenie nowych elementów, w celu usprawiedliwienia swojego zachowania. Wypowiedzi agresywne pod czyimś adresem mają utwierdzić nadawcę w tym, że jego wcześniejsze zachowanie było uzasadnione. W przypadku osób najmłodszych autor agresywnych komunikatów często stara się znaleźć poparcie u innych osób. Choć ma poczucie, że postępuje niewłaściwie, oczernia swoją ofiarę publicznie, zagłuszając wewnętrzną niezgodę.

W przypadku dzieci i młodzieży język agresji pozwala również rozładować negatywne emocje i uczucia, takie jak złość, wstyd, frustracja czy niezadowolenie. Służy uzyskaniu dominującej pozycji w grupie rówieśniczej i przyciągnięciu uwagi odbiorców. Nierzadko umożliwia deprecjonowanie innych, czego doskonałym przykładem jest coraz powszechniejsze wśród młodych zjawisko cyberprzemocy, a zwłaszcza jednej z jej form, tzw. cyberhejtowania. Hejt internetowy najczęściej definiowany jest jako wypowiedź agresywna, która nie ma podłoża ideologicznego ani też wyraźnej przyczyny (Włodarczyk, 2014). Z badań przeprowadzonych w 2013 r. wynika, że ofiarami cyberprzemocy było 37% dziewcząt i 25% chłopców w wieku między 15. a 18. rokiem życia (Dryjańska i in., 2014). Tendencje w zakresie tego zjawiska nasilają się z roku na rok, co może być wynikiem tego, że poczucie pełnej anonimowości, jakie daje wirtualna przestrzeń internetu, zachęca do upokarzania i podsycania pozornego poczucia siły. Walka z tym zjawiskiem jest wyzwaniem na najbliższe lata i zawsze powinna rozpoczynać się w środowisku rodzinnym.

Przeciwdziałanie językowi agresji u dzieci i młodzieży

Niezwykle ważną rolę w profilaktyce omawianych zachowań zajmują opiekunowie, których zadaniem powinno być dbanie o prawidłowy rozwój umiejętności językowych dzieci. Może to odbywać się zarówno poprzez stosowanie metod prawidłowej komunikacji (np. komunikaty „ja”, „język żyrafy” według Rosenberga), jak i posługiwanie się odpowiednim słownictwem w rozmowach z dziećmi. Dodatkowymi czynnościami, które mogą podejmować rodzice, są: czytanie dzieciom bajek, selekcjonowanie oglądanych przez nie filmów, programów telewizyjnych czy też aranżowanie wspólnego uczestnictwa w takich przedsięwzięciach kulturalnych jak przedstawienia teatralne, słuchowiska itp. Jeżeli rodzice nie są w stanie temu podołać ze względu na własne ograniczenia, pieczę nad tym obszarem rozwoju powinny przejąć instytucje (przedszkola, szkoły), które dysponują odpowiednimi narzędziami.

Rozpoczynając pracę z dzieckiem stosującym agresję, bardzo ważne jest dokonanie wstępnej diagnozy problemów, z jakimi się styka, oraz scharakteryzowanie podejmowanych przez nie zachowań agresywnych. W zależności od typu sprawcy (np. pasywny, prowokator itp.) podejmuje się określone działania o charakterze wspierającym, ukierunkowane na redukcję lęku, zdobycie większej kontroli w zakresie panowania nad emocjami czy odczytywania sygnałów płynących ze środowiska (Goetz, 2014). Bardzo ważną rolę odgrywają również treningi empatii, umiejętności społecznych i kontroli złości, które powinny być adresowane zarówno do sprawców, jak i ofiar agresji werbalnej (Olweus, 2007; Zarzour, 2006).

Niezbędna do rozpoczęcia pracy z dzieckiem diagnoza środowiskowa umożliwia dotarcie do rodziców i wskazanie im możliwości wsparcia. Biorąc pod uwagę przytaczane wyniki badań i szeroką wiedzę na temat przemocy, przejawianie zachowań agresywnych przez dzieci i młodzież zawsze wymaga przyjrzenia się sytuacji w domu. Ukierunkowanie rodziców może być ogromną pomocą nie tylko dla dzieci, ale przede wszystkim dla nich samych. Dobrym przykładem działań pomocowych są organizowane przez różne organizacje oraz instytucje pomocowe (np. miejskie ośrodki pomocy społecznej, powiatowe centra pomocy rodzinie itp.) tzw. akademie kompetencji rodzicielskich. Jednym z podstawowych zagadnień podejmowanych w ramach tych warsztatów jest komunikacja w relacji rodzic–dziecko, ale również rodzic–rodzic.

Podsumowanie

Według autorek niniejszego artykułu język agresji można zdefiniować jako narzędzie do wyrażania agresji werbalnej. Podstawami jego zaistnienia są nieprzyjemne emocje oraz negatywne intencje nadawcy komunikatu. Kluczem do identyfikacji języka agresji jest sposób użycia słów. W związku z tym, by wypowiedź została uznana za wyrażoną w języku agresji, nie musi zawierać wyrazów powszechnie uznawanych za wulgarne i niecenzuralne – celem jest bowiem zranienie adresata komunikatu lub wywołanie w nim przykrych odczuć. Stosowanie języka agresji spełnia różnorodne funkcje. Podstawowe z nich to: budowanie poczucia przynależności do grupy, obrona swoich przekonań i wartości, dewaluacja interlokutora, usprawiedliwianie swoich czynów klasyfikujących się jako krzywdzące dla innych oraz rozładowanie napięcia i nieprzyjemnych emocji. Powyższa charakterystyka jednoznacznie wskazuje, że przyczynami stosowania języka agresji są ograniczone umiejętności radzenia sobie z negatywnymi odczuciami.

Stosowanie języka agresji służy przede wszystkim zranieniu i dewaluacji odbiorcy. Powszechność występowania języka agresji w komunikacji dzieci i młodzieży jest wynikiem oddziaływania różnych czynników, które nierzadko mają swój początek w dysfunkcyjnych wzorcach i relacjach obowiązkujących w domach rodzinnych. Pojawianie się coraz to nowych form przemocy i agresji wśród najmłodszych wskazuje na szereg deficytów występujących w ich życiu, jak np. brak zainteresowania, troski, bliskości, uwagi ze strony najbliższych. Działania agresywne i przemocowe, dające poczucie pozornej siły, pozwalają im rekompensować braki, których doświadczają w trakcie codziennego funkcjonowania. Zachętą do takiego działania są również prezentowane w mediach style dyskusji, przesyczone mową nienawiści.

Nie da się uchronić dzieci przed staniem się ofiarą i/lub sprawcą agresji werbalnej. Jednak przedstawione w artykule badania wskazują, o jakie obszary rozwoju można dbać od najmłodszych lat, aby zniwelować negatywne oddziaływania z zewnątrz. Dlatego też podkreślanie roli, jaką odgrywają opiekunowie w procesie socjalizacji na kształtowanie umiejętności społecznych (w tym również językowych), powinno być zadaniem priorytetowym dla każdego specjalisty.

Literatura

- Aronson, E., Wilson, T.D., Akert, R.M. (1997). *Psychologia społeczna*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Bosch, K. (2004). *When Words are Used as Weapons: Verbal Abuse*, <https://digitalcommons.unl.edu/extensionhist/546/>, dostęp: 3.03.2020.
- Brożek, Z. (2004). Dziecko agresywne – napastnik czy ofiara? *Niebieska Linia*, 6, 16–18.
- Brzezińska, A., Hornowska, E. (2004). *Dzieci i młodzież wobec agresji i przemocy*. Warszawa: Wydawnictwo Scholar.
- Currie, C., Zanotti, C., Morgan, A., Currie, D., de Looze, M., Roberts, C., Samdal, O., Smith, O.R.F., Barnekow, V. (2012). *Social determinants of health and well-being among young people. Health behavior in school-aged children (HBSC) study: International report from the 2009/2010 survey*. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.
- Dishion, T.J., McMahon, R.J. (1998). Parental monitoring and the prevention of child and adolescent problem behavior: A conceptual and empirical formulation. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 1(1), 61–63.
- Dryjańska, A., Dzierzgowska, A., Grabowska, M., Łojkowska, M., Magryta, A., Piotrowska, J., Rutkowska, E., Sosińska, A. (2014). *Bądź bezpieczna w sieci. Poradnik dla nauczycielek i nauczycieli*. Warszawa: Feminoteka.
- Farrington, D.P. (1989). Early predictors of adolescent aggression and adult violence. *Violence and Victims*, 4(2), 79–85.
- Gajda, S. (2002). Agresja językowa w stosunkach międzyludzkich. W: W. Gruszczyński (red.), *Język narzędziem myślenia i działania* (s. 59–66). Warszawa: Elipsa.
- Goetz, M. (2014). Czym skorupka za młodu nasiąknie... Sprawcy przemocy rówieśniczej. *Niebieska Linia*, 5(94), 11–13.
- Harwas-Napierała, B., Trempała, J. (2011). *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Huesmann, L.R., Eron, L.D., Dubow, E.F. (2002). Childhood predictors of adult criminality: Are all risk factors reflected in childhood aggressiveness? *Criminal Behaviour and Mental Health*, 12, 190–194.
- Klinterberg, B. af (1996). Biology, norms and personality: A developmental perspective. *Neuropsychology*, 34, 148–152.
- Komendant-Brodowska, A. (2014). *Agresja i przemoc szkolna. Raport o stanie badań*. Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
- Komendant-Brodawska, A., Baczek-Dombi, A., Giza-Poleszczuk, A. (2011). *Przemoc w szkole. Raport z badań*, https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjaj8uW3pTvAhXFkewKHWC0DTIQFjAAegQIARAD&url=https%3A%2F%2Fpanoptykon.org%2Fsites%2Fdefault%2Ffiles%2Fsbp2-_szkoly_ost_wersjapdf.pdf&usg=AOvVaw08iYv7t1aws0HOz6PIFRZo, dostęp: 1.03.2020.
- Krahé, B. (2005). *Agresja*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Makaruk, K. (2013). Multiwiktylizacja. Wyniki Ogólnopolskiej diagnozy problemu przemocy wobec dzieci. *Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, 12(3), 104–107.

- Majchrzyk, Z. (2002). O języku agresji. W: A. Wolska (red.), *Wybrane problemy komunikowania się i komunikacji w zjawiskach patologii społecznej* (s. 41–59). Szczecin: AMP Studio Paweł Majewski.
- Margolin, G., Gordis, E.B. (2000). The effects of family and community violence on children. *Annual Review of Psychology*, 51, 447–455.
- Margolin, G., Gordis, E.B. (2004). Children's exposure to violence in the family and community. *American Psychological Society*, 13(4), 75–81.
- Mellibruda, J. (2009). *Przeciwdziałanie przemocy domowej*. Warszawa: Instytut Psychologii Zdrowia PTP.
- Michalska, K., Jaszczak-Kuźmińska, D. (2014). *ABC przeciwdziałania przemocy w rodzinie – diagnoza, interwencja, pomoc*. Warszawa: Wydawnictwo Edukacyjne Remedium.
- Miller, A. (2007). *Zniewolone dzieciństwo*. Poznań: Media Rodzina.
- Olweus, D. (2007). *Mobbing. Fala przemocy w szkole. Jak ją powstrzymać?* Warszawa: Jacek Santorski & Co Agencja Wydawnicza.
- Peisert, M. (2004). *Formy i funkcje agresji werbalnej. Próba typologii*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Pereświat-Sołtan, A. (2013). Język agresji w mediach – aspekty psychologiczne. *Rocznik Bezpieczeństwa Narodowego*, 7, 306–312.
- Pietrzak, H. (2000). *Agresja, konflikt, społeczeństwo*. Tyczyn: Wyższa Szkoła Społeczno-Gospodarcza.
- Pospizyl, I. (1999). *Razem przeciw przemocy*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Rode, D. (2010). *Psychologiczne uwarunkowania przemocy w rodzinie. Charakterystyka sprawców przemocy*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Różyło, A. (2012). *Agresja werbalna. Próba klasyfikacji o inspiracji kognitywnej*, <https://docplayer.pl/5405824-Proba-klasyfikacji-o-inspiracji-kognitywnej.html>, dostęp: 3.03.2020.
- Shechtman, Z. (2009). *Treating Child and Adolescent Aggression Through Bibliotherapy*. Mount Carmel: Springer.
- Spillane-Grieco, E. (2007). From parent verbal abuse to teenage physical aggression. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 17(6), 415–425.
- Taras, B. (2013). Badania nad agresją we współczesnym językoznawstwie polskim. W: B. Taras, *Agresja. Studium semantyczno-pragmatyczne* (s. 41–55). Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Vissing, Y.M., Straus, M.A., Gelles, R.J., Harrop, J.W. (1991). Verbal aggression by parents and psychosocial problems of children. *Child Abuse & Neglect*, 15, 224–230.
- Watson, M.W., Fischer, K.W., Smith, K.W. (2004). Pathways to aggression in children and adolescents. *Harvard Educational Review*, 74(7), 406–415.
- Włodarczyk, J. (2013). Przemoc rówieśnicza. Wyniki Ogólnopolskiej diagnozy problemu przemocy wobec dzieci. *Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, 12(3), 67–71.
- Włodarczyk, J. (2014). Mowa nienawiści w internecie w doświadczeniu polskiej młodzieży. *Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, 13(2), 122–158.
- Włodarczyk, J., Makaruk, K., Michalski, P., Sajkowska, M. (2018). *Ogólnopolska diagnoza skali i uwarunkowań krzywdzenia dzieci. Raport z badań*. Warszawa: Fundacja Dajemy Dzieciom Siłę.
- Zarzour, K. (2006). *Gnębiciel ze szkolnego boiska*. Poznań: Rebis.